

Mats Olsson & Inge Svensson

Indelt hoveri

– tegskifte som arbetsorganisation på skånska gods*

Efter medeltidens slut, när handeln åter expanderade, fanns det två principiellt skilda vägar som de europeiska godsens kunde gå. Antingen satsade man på huvudgårdsdrift och band bönderna hårdare till godsens drift med dagsverken. Denna utveckling, som i internationell godshistorisk forskning brukar benämnas *Gutsherrschaft*, blev vanlig i östra Europa, där den ofta kombinerades med införande av livegenskap för bönderna. Eller också blev böndernas egenproduktion allt viktigare för godsens ekonomi, och böndernas dagsverken på huvudgården minskade eller försvann. Godsägaren blev rentier och bonden arrendator. Denna utveckling mot *Grundherrschaft* var vanlig i västra Europa.

I Danmark skedde otvivelaktigt en utveckling mot *Gutsherrschaft* under 1500- och 1600-talen. På Själland och de sydliga öarna lyckades adeln binda sina bönder i *vornedskab*, ett partiellt livegenskap som innebar flyttningsförbud för pojkar och män mellan 4 och 40 års ålder. Adeln samlade genom byten och köp sina underlydande gårdar runt säterierna och införde tung dagsverkskyldighet.¹ Skåne blev genom dessa *mageskifter* definitivt adelns landskap. Här låg över hälften av bondgårdarna direkt under det världsliga frälset, vilket också medförde att de stora adelsgodsens till stor del dominerade såväl ekonomi som politik i Skåne ända fram till 1800-talets mitt.

De skånska frälseböndernas jord låg traditionellt i smala tegskiften, där varje gård hade del i varje åker, precis som andra svenska och danska bönder hade före skiftena. Men godsens bröt i allmänhet ut sina huvudgårdsjordar ur bysamfälligheternas jordar redan under den danska tiden, och då speciellt i samband med att godsdriften intensifierades under 1500- och 1600-talen.² Men trots att driften på adelns huvudgårdar sålunda kom att bli tekniskt oberoende av deras bönders driftssystem, har den fortsatt med samma metoder och med samma arbetsredskap. Nästan allt arbete vid herrgården utfördes av underlydande bönder, för det mesta med egna medhavda redskap och dragdjur. Ett karaktäristiskt skånskt arv, som ivrigt bevarades av de skånska godsägarna sedan den danska tiden var hoveriet. Ordet kommer av hov eller hovgård och avser dagsverken vid huvudgård från underliggande bönder. Hoveriet var obegränsat till innehåll och omfång. När frälsebonden budades till herrgården skulle han komma.

Hur organiserades då hoveriet och jordbruksproduktionen på de utbrutna herrgårdsjordarna? Ett driftssätt som kan tyckas naturligt, och som också var vanligt förekommande, var att organisera arbetet samfällt under konkret arbetsledning av rättare och drängefogdar.

Men det fanns också ett annat sätt, nämligen att indela herrgårdens åkrar, ungefär som vångarna i den tegskiftade byn, så att varje teg blev ett arbetsbeting för den dagsverkskyldiga bonden. Detta fenomen, som emellanåt har skymtat förbi i nordisk godshistorisk litteratur, är det vi här kommer att kalla indelt hoveri.³

Schering Rosenhane såg dessa båda möjliga former att organisera tung dagsverkskyldighet på säterierna huvudgårdsjordar och beskrev dem på 1660-talet i sin *Oeconomia*. Antingen delar man åkern styckevis bönderna emellan, eller också låter man dem arbeta om varandra. I båda fallen blir resultatet att godsägaren kan hålla ett minimum av anställda för sitt gårdsbruk.⁴

I denna artikel skall vi närmare behandla det indelta hoveriet, sådant det träder fram i källmaterialet från de skånska godsens under 1700- och 1800-talen. Vi skall undersöka var och under vilken tid det har förekommit, hur det varit organiserat och vi skall slutligen diskutera orsaker till det indelta hoveriets uppkomst i termer av övervakningskostnader och förhandlingskostnader och i ljuset av internationell forskning om tegskiften.

Urvalet av skånska gods som behandlas i artikeln är gjort efter tillgång på källor, och måste ses som exempel på denna typ av godsdrift. Källmaterialet som används är framförallt lantmäteriakter från lantmäterikontoret i Malmö, arrendekontrakt och kartmaterial ur skånska godsarkiv, samt några bancovärderingar ifrån häradsrättsarkiven och krigsarkivet.

Skarhult

Till Skarhults gods en halvmil sydost om Eslöv kom lantmätaren i slutet av augusti 1760. Precis vid denna tid hade storskiftesrörelsen börjat komma igång bland skatte- och kronobönderna i Skåne, och man strävade att samla sina tegar i färre lotter för att öka effektiviteten i jordbruket. Men detta var inte orsaken till att lantmätaren kom till Skarhult. Vi låter honom själv beskriva sin uppgift:

”.....aldenstund nu varande Disponenten och Cornetten ärligen vid denna Sätessgård låtit göra stark uppodling, att nu redan befinnes så mycken åker, som ../han/.. kan tillsäja med fördel att nyttja, vara inhägnad, altså har merbemelte Herr Cornett funnit tjenligt låta Dessa wångar affatta och samtelige Sätessgårdens så In- som Utsockne bönder emellan efter gamla och vanliga Hofverien dela, hvarföre ock dessa Bönder undfått vardera en Teg uti hvarje af dessa 4 wångar, undantagande några såsom bekommit på tvenne ställen enär det icke annorlunda åtburit. Denna delning bör anses för så mycket angelägnare som Dessa Bönder tillförena icke hvardera ägt lika proportion, utan den ena haft mer och en annan mindre, ock dessutom äfven haft på beqvämare ock mindre arbetsamt ställe och läge, än en annan, ock så vida

Lantmäteriförrättningen är alltså helt koncentrerad till en sak: att få till stånd en fungerande arbetsorganisation på säteriets åkrar. Det verkar tidigare ha fungerat med arbete ”om varandra”; nu har genom ”stark uppodling” gränsen nåtts för vad man kan ”tillsäja med fördel att nyttja”. Lösningen är indelt hoveri. Under Skarhult fanns vid denna tidpunkt 81 hoverigörande mantalsskrivna gårdar. Sätessgårdens åkrar var fördelad på fyra vångar. Var och en av de 81 bönderna tilldelades genom lantmätarens försorg en teg i vardera av de fyra vångarna – att bruka för herrgårdens räkning.

Hur stora böndernas respektive hoverilotter skulle vara bestämdes av deras hoverital, som alltså var ett slags mått på omfånget av dagsverksskyldigheten – ”...efter gamla och vanliga Hofverien dela...” – ett tal mellan 0,25 och 1, där talet 1 räknas som ett helt hoveri. Härvidlag har respektive hemmans mantal inte varit enda styrande faktor. I de tre byarna Skarhult, Ströö och Beltinge har t.ex. 12 gårdar varit taxerade till 1/2 mantal och 26 gårdar till 1/4 mantal, men alla 38 var tilldelade ett egaliserat halvt hoveri vardera. En statistisk kontroll visar att totalt för de 81 gårdarna är korrelationskoefficienten mellan mantal och hoverital 0,63. Statens och godsägarens bedömning av respektive gårds förmåga att leverera skatt respektive dagsverken har alltså skilt sig åt ganska väsentligt.

Ett helt hoveri på Skarhult motsvarade drygt 6,5 tunnlands hovlott. Tio bönder bar helt hoveri. Genomsnittligt hade varje bonde 0,91 tunnland att bruka i var och en av de fyra vångarna, och alltså 3,64 tunnlands totalbeting åt godset.

Övrigt arbete på godset – ängarna, trädgården, kreaturen, tröskningen, körsorna, gärdesgårdarna – lämnades utanför detta system. Ängarna höstades antagligen samfällt. Enligt en bancovärdering 1787 höstades 900 lass hö vid Skarhult, vilket bör ha motsvarat ca. 450 tunnland ängsmark. Arbetet har dels fallit inom böndernas övriga hoveri, dels har det utförts av dagsverksskyldiga husmän. Ett 40-tal gatehus låg vid denna tid under Skarhult, och dess invånare utförde varierande grad av arbetsplikt till godset.

Bergsjöholm

Bergsjöholms huvudgård utanför Ystad omfattade 429 tunnland. Det mesta av denna areal indelades i större och mindre hoverilotter i en lantmäteriförrättning år 1789.⁶

Anslagna till huvudgårdens avel fanns fyra frälsebyar med totalt 37 bönder. Storleken på respektive gårds hoverilotter bestämdes här strikt efter mantalet. Den insocknes normen var 9,5 tunnland åker, 3,2 tunnland äng, och 4,4 tunnland blandad åker och äng, alltså totalt 17,1 tunnland per helt mantal, medan den utsocknes normen var totalt 15,7 per mantal. De 17 insocknes gårdarna i Bjäresjö och Stora Tvären var taxerade till mellan ett halvt och ett helt mantal, och deras genomsnittliga hoverilott var 9,5 tunnland åker och äng. De utsocknes gårdarnas lotter var följaktligen något mindre – 8,8 tunnland. Var och en av såväl de insock-

MATS OLSSON & INGE SVENSSON

nes som utsocknes gårdarna hade sina beting spridda i nio vångar runt om på herrgårdsägorna.

Till dessa indelade arbetsbeting skall läggas ”all den öfriga ängmarken....” totalt 176 tunnland, som ”.... kommer att höstas samfällt, af bönderne på godset”.

På godset fanns också ett antal torpare och husmän. I en bancovärdering från 1802 anges deras antal till 41 stycken. De skulle vid denna tidpunkt, tillsammans med godsets bönder, också vara behjälpliga vid driften av en utsocknes ladugård i Kjellsjö och en dito farm i Öja. Frälsebyarna enskiftades och ”indelades i farmer” åren 1806 till 1814 av godset. Antalet gårdar i exempelvis Bjersjö by var från 1789 och över skiftet oförändrat 9 – 10 stycken, men förutom dessa fanns 15 mindre torplägenheter, vars antal också bör ha varit relativt stabilt.⁷

I fallet Bergsjöholm har godsägarna under 1700-talet hållit nere antalet frälsegårdar, och samtidigt expanderat huvudgårdsdriften maximalt. Enligt bancovärderingen från 1802 var det totala utsädet på Bergsjöholm, Kjellsjö och Öja 362 tunnor spannmål. Eftersom allt arbete förrättades genom hoveriet omfattade lönelistorna på de tre enheterna endast en inspektor, en ladufogde, fyra drängar och tre pigor.

Effekten av detta avslöjades som vi ovan sett när hoveriindelningen skulle utföras 1789; ett fåtal underlydande bönder med mycket tung dagsverksskyldighet på åker och äng. Det har krävts dagliga dagsverken från var och en av frälsebönderna under stora delar av året för att sköta de arealer som här blivit indelta. Var och en av de insockne frälsegårdarna, liksom de medelstora och större utsockne, bör ha haft minst en dräng anställd som enbart utgjorde hoveriet åt herrgården.

Dufeke och Knutstorp

På Dufeke i den godstäta trakten norr om Svalöv lät den nye ägaren H.W. Berg von Linde indela hoveriet 1801. Lantmätarens uppgift framgår redan av inledningsmeningen till akten:

”....förmedelst arbetsjämkning Hofwerigjörande Bönder emellan, afmäta och på Charta lägga ägorne till Dufeke Sätesgård uti Halmstad socken af Luggude Härad och Malmöhus Län”.⁸

Åkern utgjorde 83 tunnland, medan ängen var hela 491 tunnland. Bönderna delades in i ”arbetsfjeringar”, ett hoverital som visade hur stor del i varje säteri-åker de skall utgöra.⁹ Därefter specificerades varje fjerding storlek i delar av tunnland i varje åker. Totalt 1,71 tunnland åker skulle brukas av varje fjerding. Frälsebönderna svarade för mellan en och två fjerdingar vardera. Ett tiotal tunnland var inte fjerdingsindelat, utan var ”åker att drifwa med Herrskapets dragare”, och därmed bestämd för samfällt bruk.

Ängarna höstades dels samfällt, dels i ”rotar”, fyra arbetslag av hoveriskyldiga bönder och husmän som ansvarade för var sin del. Om övrigt arbete på säteriet sågs ingenting i denna akt. Av arrendekontrakten kring sekelskiftet 1700 – 1800-

tal vid Dufeke framgår att medan gatehusen haft specificerade dagsverksskyldigheter, t.ex. 82 eller 104 dagar om året, har böndernas kontrakt i allmänhet formuleringar som ”all hovning” eller ”allt det arbete och äckor som å herrskapets vägnar anbefalles.”¹⁰

På Knutstorp i Kågeröds socken finns ingen officiell lantmäteriförrättning bevarad som indelar hoveriet. På ”Karta öfver inägorna till Sätessgården Knutstorp” 1833, är en del av åkrarna karaktäristiskt tegskiftade, ofta i 11 eller 22 smala remсор. Ibland är skiftet bara antytt i en del av åkerfältet. I beskrivningen till kartan finns inget av denna indelning nämnd.¹¹

Men i godsarkivet finns 13 kartor bevarade över huvudgårdens olika åkrar och ängar, som noggrant berättar hur arbetsorganisationen vid godset har varit.¹² Åkrarna är indelade i karaktäristiska smala tegskiften, som utgjort gårdars och ofta namngivna bönders hoverilotter. Två av dessa kartor är daterade – 1843 och 1851 – medan de flesta andra går att nöjaktigt bestämma till mitten av 1800-talet genom jämförelse av namnen på kartorna med Knutstorps arrendekontrakt.

Arrendekontrakten på Knutstorp innehåller för det mesta obegränsat hoveri ända fram till och med 1860-talet, och i den mån specificering förekommit var det i termer av ”halvt hoveri” eller ”helt hoveri”. Ett fåtal av gatehusen har före 1869 fått sitt arbete bestämt till mellan 52 och 132 dagar om året.¹³

Detta måste sägas vara anmärkningsvärt; femtio år efter det att enskiftet inleddes på skånsk bondejord har man på skånska herrgårdar fortfarande ansett det ändamålsenligt att stycka upp huvudgårdsdriften i tegskiftade hoveribeting.

I övrigt är indelt hoveri känt från ett antal andra skånska gods. I sin studie av Trolleholm skriver Carl Trolle Bonde, när hoveriet på huvudgården behandlas, att under 1700- och början av 1800-talen var varje helt hoveri sig tilldelat ca. 4 1/2 tunnland åker, för varje landbo fördelade i 5 gården eller vångar, och 4 tunnland ängshöstdnad, på samma sätt fördelade i 3 gården.¹⁴

Problemet är att denna typ av dokument och kartmaterial ofta inte är lika väl bevarade som t.ex. enskifteskartorna, då många ägares intressen berördes, och formell lantmäteriförrättning var nödvändig. För t.ex. Jordberga finns inga hoverikartor i lantmäterikontoret men väl i godsets arkiv. Andra gods som vi vet att indelt hoveri förekommit på är Barsebäck, Börringekloster, Klågerup, Skabersjö, Svenstorp och Toppeladugård. Dessutom förekom indelt arbetsskyldighet på flera av de skånska kungsgårdarna, vilket vi skall behandla nedan.

Paralleller i övriga Sverige

Blekinge saknade säterier under dansk tid, och när Johannishus gods samlades och upprättades under den första svenska tiden var det helt och hållet som ett svensk säteri med svenska privilegier. I Dagny Torbrands arbete om detta gods framgår emellertid att arbetsorganisationen liknat den vi hittade på många skånska säterier.

Av Johannishusböndernas åkerfördelningskarta från 1704 framgår att huvud-

MATS OLSSON & INGE SVENSSON

gårdsjorden, som då omfattade 109 tunnland, har delats in i två gårdar. Det norra gårdet har omsorgsfullt parcellerats i 103 arbetstegar, det södra i 85. Var och en av tegarna hade en frälsegård, ofta med dess namngivne innehavare, som bestämd brukare. Var och en av dessa hade tegar i såväl norra som södra gårdet. Torpen under godset var i sin tur på samma sätt uppdelade, men på arealmässigt mindre lotter, och i de nyupptagna åkerstyckena.¹⁵

Hos Utterström, som i detta lutar sig mot Barchaeus reseanteckningar från 1770-talet, hittar man exempel på indelt dagverksskyldighet. På Björnö i Kalmar län behövde ägaren varken drängar, torpare eller dragare vid gården. Allt arbete utfördes av frälsebönder, som genom lantmätarens försorg blivit tilldelade vardera 2/3 tunnland åker och 10 lass äng.¹⁶

Av de 15 godsena i Mellansverige som Lars Magnussons behandlat finns ett exempel på att åkern delats för arbete bönderna emellan. I jordeboken över de under Esplunda säteri lydande hemmanen och lägenheterna år 1782 anges räntenormen för varje hemman i havre och penningar. Men dessutom hänvisas till en särskild förteckning över det samlade dagsverksuttaget. I denna anges dagsverkskyldigheter på mellan två och tre dagar i veckan efter hemmanens storlek från mitten av mars fram ”till bärgningen börjar, som gemenligen plägar ske i början av juli månad”. Varje hemman hade sedan indelade ängar och vretar som utgjorde deras lott i skördearbetet. I slutet av augusti ”sedan alla inbärgning är slutad” började de vanliga dagsverkerna igen, för att från slutet av oktober och under resten av vinterhalvåret minska till ett i veckan för alla gårdstorlekar.¹⁷

Dessa exempel visar att, även om förhållandena i övrigt skilt sig och hoveri i betydelsen obegränsad tung dagsverksskyldighet inte förekommit, så har liknande sätt att lösa själva driftsproblemet på säterierna förekommit i övriga Sverige.

Kungsgårdarna

Till Månstorps kungsgård, Ingelstads socken i Oxie härad, kom lantmätaren 1767. Hans uppgift framgår av kartbeskrivningen. Det är tydligt att till skillnad från på frälssäterierna var bönderna på kungsgårdarna indragna i processen och tog aktivt ställning till förrättningen:

”Lantmätaren inställde sig för att dela jorden mellan 16,5 arbetshemman. Arbetsbönderna inställde sig och vägrade enhälligt att emottaga andra stycken än de förut haft. Men på Kongl. Krigs- och kammarkollegie utslag 19/3 1765 gjordes ej motstånd varför mätningen fullföljdes.”¹⁸

Vång A bestod av drygt 25 tunnland. Beroende på deras gårdars respektive ”härligheter” indelades bönderna att utgöra en åttondels till ett helt arbete. För varje vång noterades totalarealen och arbetsuppgiften för helt arbete, utom för ”.....den tredje [vången som] drives och besås af Herr Majorens eget folk och dragare....”

Ibland anfördes speciella skäl för arbetsindelning, som t.ex. vid kungsgården Hjälmshult i Luggude härad år 1799. Innehavaren av gården vill....

”....att Landshövdingen förordnar ny lantmätare. Angeläget att arbetet blir klart före höskörden, eftersom den af Kongl. Maj:t förledne år stadfästa arbetskontrakt utstakade visst lasstal till inbärgning, vilket för somliga arbeten är mindre än de vanliga ängsstyckena och för andra mera än vad dem rätteligen tillkommer. Följden av denna oreda blev förra året, att min företrädare med sin kännbara kostnad måste själv inhösta mångdubbelt mera än det, som vanligt Boställsinnehavaren tillförene fått vidkännas”.¹⁹

På den av lantmätaren uppgjorda kartan har namnen markerats på de bönder som skulle sköta de indelta styckena, och därmed skulle innehavaren få ordning och reda på höskörden och slippa betala daglönekostnader för inhyrda drängar.

Flera andra kungsgårdar hade sin åker indelad i arbetslotter. Genom en process 1787 inför Vemmenhøgs häradsrätt klagade arbetsbönderna vid Lindholmens kungsgård över att de tvingats att nyodla mark som de sedan också blev tvungna att sköta varje år. Enligt en utredning om dagsverksskyldigheten på kungsgårdarna i Skåne som kammarrådet L.E. Cassel utförde 1844 var detta ett vanligt förfarande.²⁰

I processen talade både innehavaren av Lindholmen och hans arbetsbönder om att bönderna ”drevo och sådde vardera sitt stycke av rågjorden, ett stycke kornjord och ett stycke havrejord.” Det var i regel skattebönder som gjorde arbetet vid kungsgårdarna, och de var mer benägna att processa om arbetsskyldigheten än att bara lyda arbetsorder. De kunde stödja sina klagomål på ett utslag i Kungl. Maj:t 27 april 1786.

Utgångspunkten för Lindholmens bönder var att det 1688 hade träffats en överenskommelse i åtta punkter om vad böndernas arbetsskyldighet skulle omfatta. Den förutsatte viss odling av havre; havreåker skulle bönderna plöja och sköta fram till och med skörd och tröskning. Innehavaren av Lindholmen ville emellertid ha korn på havreåker och den skulle då köras med årder tre gånger i stället för att plöjas en gång. Det ansåg bönderna vara en utökning av deras arbetsskyldighet. Med hänvisning till 1688 års överenskommelse förklarade Kungl. Maj:t:....

”....i nåder, dett arbetsbönderna under Lindholmens säteri icke annorlunda kunna förbindas att tillreda åkerjorden med årr, än så vida de derigenom icke tillskyndas mer och drygare arbete, än de efter 1688 års arbetskontrakt tillförene utgjort. Vilket vederbörande till underdånig efferrättelse länder.

ADOLPH FREDRIK”²¹

Det faktiska rättsläget var helt annorlunda vid frälssäterierna i Skåne. Vid flera tillfällen under 1700- och 1800-talen ägde omfattande klagomål, oroligheter och även rättsliga processer rum. Frälseböndernas främsta mål var att få hoveriet reglerat, och att så långt möjligt omvandla det till fastställd ränta. Godsägarna hävdade å sin sida rätten att kräva just obegränsad dagsverksskyldighet av sina underlydande bönder. Utslagen gick i alla instanser bönderna emot.²²

När en förändring omsider kom till stånd var detta i takt med att ett nytt

MATS OLSSON & INGE SVENSSON

system för godsdriften introducerades på bred front under 1800-talets andra halva – lönearbete i form av statarsystem och daglöneri. Men det är en annan historia.

Indelt hoveri – varför?

Hur skall man se på det indelta hoveriet? För en nutida betraktare kan det te sig motsägelsefullt att godsägarna tegskiftade den huvudgårdsjord som man en gång brutit ut ur byarnas tegskiften. Inte desto mindre som detta till stor del skedde samtidigt som man på bondejorden inledde skiftesrörelser i syfte att just minska ägospridningen och på så sätt rationalisera driften. Vi kan tänka oss två skäl för godsen att indela hoveriet som bägge kan relateras till begreppet transaktionskostnader.²³

Vi har tidigare påpekat att huvudgårdsdriften trots att den var tekniskt oberoende av bondejordbruket har fortsatt med i stort sätt samma metoder och med samma arbetsredskap. Inte förrän under andra halvan av 1800-talet kan man i Skåne se en förändring i detta avseende, då godsen varit tidiga med investeringar i nya maskiner och redskap, och i täckdikning och ängsvattning.²⁴

Det har alltså före detta skede inte funnits några egentliga stordriftsfördelar. Centralt för godsägarna har då i stället varit själva arbetsorganisationen; hur man på bästa sätt kunde organisera arbetet på åker och äng. Vi vet att det inte har funnits några omedelbara incitament för bönderna att utföra ett bra arbete på säteriernas jordar. Vittnesbörd och klagomål om att bönderna skickat sina mest ovilliga och tröga drängar till hovningen är legio. I godsens arrendekontrakt ser man att godsägaren försökt gardera sig emot detta genom formuleringar i syfte att tvinga bönderna att antingen möta upp själva när det budas till hoveri, eller vara tvingade att skicka sina raskaste drängar.²⁵

Vid samfällt arbete måste kostnaderna för övervakning och arbetsledning ha varit höga med en ofta ovillig arbetskraft. Detaljerad arbetsledning och nya instruktioner för varje steg i åkerdriften har då varit nödvändigt. I detta sammanhang kan man se det indelta hoveriet som ett sätt att minska övervakningskostnaderna genom att införa beting på åker och äng. Ett inlägg i den samtida debatten framförde just att arbetet som är styckevis indelat flyter utan lättja då alla vill bli fria så snabbt som möjligt, och att arbetsledningen där inskränker sig till tillsyn av arbetets kvalitet.²⁶ Härvidlag har det tydligen spelat mindre roll att arbetet ofta utförts i smala tegar och med långa transporter emellan tegarna för varje arbetare. Det priset har man från godsets sida varit villigt att betala genom att man kunnat minska övervakningskostnaderna.

Det andra skälet till att indela hoveriet anges ofta direkt eller indirekt i lantmäteriakter och andra dokument, t.ex. i den ovan citerade handlingen över Skarhult. Det handlar om att göra arbetsbördan mer rättvis bönderna emellan. Med lösare system utan definierade arbetsuppgifter har dagliga tvister lätt kunnat uppstå om hoveriets omfång för varje bonde. Om dessutom systemet upplevts som orättvist bönderna emellan finns källor till ständiga ifrågasättanden. Godset kan då tvingas

till oavbrutna förhandlingar och jämkningar mellan olika parter. Med det indelta hoveriet kunde godsägaren definiera och fördela arbetsinnehållet och på så sätt minska sina förhandlingskostnader. Varje bondes andel i arbetet kopplades antingen till dennes hemmanstal, eller till något annat system som definierade gårdarnas andel i det totala hoveriuttaget på godset.

Detta skulle på ett allmänt plan kunna förklara själva fenomenet att huvudgårdsjorden indelades i arbetsbeting. Men förklarar det varför varje bonde blev tilldelad smala tegar i varje vång, likt i den tegskiftade byjorden. Varför fick inte arbetsbonden sitt beting i ett sammanhållet stycke?

I den ovan citerade lantmäteriakten över Skarhult motiveras tegindelningen med att alla bönder under samme ägare proportionerligt bör draga lika tungt lass både vad gäller avgifter och dagsverken. Detta kontrasteras mot vilken orättvisa som hittills härskat, dels med arbetsbetingens storlek, men också genom att det ena arbetsstället är ”bequemare ock mindre arbetsamt” än det andra. Att för godssets räkning lösa detta problem var lantmätarens uppgift.

Lika beting i varje teg måste ha upplevts som mer rättvist av arbetsbönderna, varför detta också kan ha varit ett sätt för godsägarna att minska förhandlingskostnaderna. Till detta kommer att eftersom någon av vångarna trädades varje år, och en annan ofta, i alla fall under 1800-talet, lades i gräs- eller klövervall, skulle arbetsbetingen om de varit samlade kompliceras, eller också skulle arbetsbondens arbetsinsats bli starkt ojämnt fördelad mellan åren, vilket i bägge fallen skulle kräva nya arbetsledningsinsatser.

Denna fråga kan också anknytas till den internationella diskussionen om ”the open field system” och tegspridningens rationalitet som fördes under 1970-talet.²⁷ McCloskeys huvudtes om att tegskiftet innebar en riskspridning emot dåliga skördar genom att varje bonde hade jord i alla vångar är uppenbarligen irrelevant för oss när vi vill förklara säteriets arbetsindelning. All skörden löpte ju samma väg – till godsägarens loge och lada, oavsett vem som skördade den i vilken vång. Fenoalteas alternativa förklaringsmodell bygger på att skillnaderna i jord- och klimatförhållanden mellan olika vångar skapade eftertraktade olikheter i tidsschemat för jordbruksarbetet, t.ex. för sådd, men framförallt genom förskjutningar i grödornas mognad, vilket förlängde skördesäsongen. Därmed skapades dels förutsättningar för ett optimalt tidsschema för jordbruksarbetet, dels minskade det transaktionskostnaderna för arbetskraften, eftersom färre människor behövde sätas in vid ett och samma tillfälle.

Den förklaring som Fenoaltea givit till tegskiftets rationalitet kan vara giltig även vid indelt arbete på huvudgårdens åker och äng. Detta som alternativ till att varje bonde skulle ha tilldelats ett större stycke jord i en och samma vång. Risken skulle då ha varit t.ex. en snabb och samtidig mognad av hela betinget, med följd att skördarbetet inte hunnits med innan regn och andra olägenheter förstört delar av grödan. För att motverka detta skulle den hoverigörande bonden ha behövt

MATS OLSSON & INGE SVENSSON

sätta in fler drängar under en kortare period, något som för det första inte är säkert att han frivilligt skulle ha gjort utan speciella åtgärder från godsets sida, och som för det andra ändå på sikt måste ha betytt extra arbetskraftskostnader för godset.

Sammanfattningsvis kan sägas att indelt hoveri var ett vanligt sätt för godsen i Skåne att organisera arbetet på huvudgårdarnas åkrar och ängar, i alla fall under 1700- och 1800-talen. På de stora godsen vi har studerat – Skarhult, Bergsjöholm, Dufeke och Knutstorp – lät godsägarna, antingen genom officiell lantmäteriförrättning eller genom egen förrättning, indela åkrar och ängar i hoveribeting åt de dagsverkskyldiga bönderna. Detta kan tolkas som ett sätt för godsägaren att minska sina övervaknings- och förhandlingskostnader. Tegspridningen av arbetsbetingen kan ha varit ett sätt att skapa optimala tidsscheman för jordbruksarbetet, dels under året p.g.a. natur- och klimatskillnader mellan vångarna, dels mellan åren då växtföljder och trädor skapar ojämn arbetsbelastning i varje vång. Detta kan också på nytt knytas till godsets förhandlingskostnader, då tegspridningen av bönderna själva måste ha upplevts som den mest rättvisa arbetsfördelningen dem emellan.

Noter

- * Denna artikel har tillkommit inom ramen för det godshistoriska forskningsprojektet ”Människor – makt – modernitet. Skånska godsmiljöer från högmedeltid till nutid”, som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond.
- 1 Olsen, Gunnar: *Hovedgård og bondegård. Studier i stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774*. København 1957.
 - 2 Pedersen, Henrik: 'Nogle Træk til Belysning af Hovedgårdsdriften i sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede'. *Historisk Tidsskrift* (Dk) 8.række, Bd.6, 1915–17, s. 43f. Weibull, CG: *Skånska jordbrukets historia*. Lund 1923, s. 79f.
 - 3 I dansk litteratur är fenomenet känt från och med 1500-talet och kallas *hovmal eller hovlodder*. Det nämns t.ex. i Fussing, Hans: *Herremand og Fæstebonde. Studier i dansk landbrugs-historie omkring 1600*. Köpenhamn 1942. Skrubbeltrang, Fridlev: *Det danske Landbosamfund 1500–1800*. 1978. Skrubbeltrang, Fridlev: 'M.H. Løvenskjolds hoveridagbog 1795–97', Bol og By 7, 1973. Skriver, Jens: 'Hoveri och langilde.' *Historie 1996:1*, Jysk selskab for historie. Om Slesvig-Holsten finns motsvarande spridda uppgifter hos Prange, Wolfgang: *Die Anfaenge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis um 1771*. Neumünster Wachholtz 1971. Fenomenet nämns i Trolle Bonde, Carl: *Trolleholm Förr och Nu III*, Lund 1906, och i Dahl, Sven: *Torna och Bara*. Lund 1942, som hänvisar till lantmäterihandlingar. Utterström drog efter en genomgång av Barchaeus reseanteckningar från 1770-talet slutsatsen att "arbetsorganisationen vid gods och större gårdar... i Sverige/... i stor utsträckning var byggd på en arbetsfördelning, där arbetet på åker och äng i skog och mark, vid hägnad och vägunderhåll osv. var indelat på bönder och torpare." Utterström, Gustaf: *Jordbrukets arbetare, I*. Stockholm 1954, s. 854. Indelt arbete på åkrarna i Blekinge beskrivs i Torbrand, Dagny: *Johannishus fideikommiss intill 1735*. Uppsala 1963. På i alla fall ett

INDELDT HOVERI – TEGSKIFTE SOM ARBETSORGANISATION PÅ SKÅNSKA GODS

- mellansvenskt gods, Esplunda, beskriver litteraturen indelt arbete på åkrar och ängar, men bara under skördetiden, se Magnusson, Lars: *Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation... – Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet*. Uppsala studies in economic history 20, 1980. Förekomsten av styckearbete, där också pris sattes på olika typer av arbeten, på de estniska storgodsens har berörts av Soom, Arnold: *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*. Lund, 1954.
- 4 Schering Rosenhane anbefallde för svensk del, som framgår av citatet nedan, inte någondera, och har noterat viktiga skillnader i bruk och kultur mellan de mindre svenska herrgårdsbruken och jättegodsens i de erövrade provinserna. ”Dässförutan ähr ännu edt annadt sätt som af såmligom brukas, Nämblig adt man låter sine bönder som under gården liggia bruka åker och äng likasom gårdzdränger, antingen man delar åkeren styckewijs them emellan, åller och att de arbeta om hwar andra och husbonden håller till gårdzens bruk intet mera fålk än en drängefogde åller en rättare som driffwer arbetet. Dåch ehuruwål thätta i Liffland och i Schåne mycket ähr i bruk, Så haffwer man dåch icke befunnit adt thet synnerlig lyckas i Swerige, Ty där mäd bliffwer gemenligen antingen bönderna fördärffwade åller gårdzens bruk illa handterat och försumat.” Rosenhane, Schering: *Oeconomia*. Uppsala 1944, s. 52.
 - 5 Lantmäterikontoret i Malmö, Skarhult 4.
 - 6 Lantmäterikontoret i Malmö, Bjäresjö 2.
 - 7 Ur Bergsjöholms godsarkiv, UB Lund, handskriftsavdelningen. Kartor över Bergsjöholm Även på kartan från 1847 förefaller den här strukturen vara i stort sett oförändrad. Tyvärr är godsarkivet helt fragmentariskt, och kan inte berätta mer om arbetsorganisationens utveckling.
 - 8 Lantmäterikontoret i Malmö, Halmstad 8.
 - 9 Beteckningen ”arbetsfjering” har en intressant parallell i danskt material. I samband med överenskommelser vid hoveriets avskaffande i Danmark på 1790-talet framgår att på Brattingborg, Samsø, var hovlotterna uppdelade efter fjerdingar, beroende på att bondgårdarnas jordar på Samsø sedan gammal tid haft just fjerdinguppdelning. Fjerdingen som jorddelningsmått var tydligen vanlig bland de mindre danska ö-samhällena. Skrubbeltrang 1978, s. 115, 399.
 - 10 Arrendekontrakt, Dufeke godsarkiv, Axelvold.
 - 11 Lantmäterikontoret i Malmö, Kågeröd 22.
 - 12 Hoverikartor, Knutstorps godsarkiv, Knutstorp.
 - 13 Arrendekontrakt, Knutstorps godsarkiv, Knutstorp.
 - 14 Trolle Bonde 1906, s. 405.
 - 15 Torbrand 1963, s. 156ff, 252.
 - 16 Utterström 1957, s. 851.
 - 17 Magnusson 1980, s. 58.
 - 18 Lantmäterikontoret i Malmö, V Ingelstad nr 7.
 - 19 Lantmäterikontoret i Malmö, Allerum nr 27.
 - 20 Kammarkollegiet, andra provinskontoret, 459:2. Riksarkivet.
 - 21 Vemmenhögs Häradsrätt 1787, ärende 33. Landsarkivet i Lund.
 - 22 Se Smedberg, Staffan: *Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–76*. Uppsala 1972.

- 23 Transaktionskostnader är kostnader utanför den direkta produktionen som uppstår i samband med att det finns olika aktörer på marknaden som måste sluta avtal. Det handlar t.ex. om kostnader för information, förhandling och övervakning. Transaktionskostnader förknippas framförallt med ekonomen Ronald Harry Coase. Se Coase, R.H: *The nature of the firm* (1937). New York, 1991. Coase, R.H: *Företaget, marknaden och lagarna*. Stockholm, 1992.
- 24 Möller Jens: *Godsen och den agrara revolutionen*. Lund 1989, s. 135ff.
- 25 Formuleringar med detta innehåll blev allt vanligare under 1800-talets första hälft i arrendekontrakten vid de skånska godsen. I de standardiserade kontrakt som ofta användes vid Knutstorp 1820–60 hette det t.ex: "Allt det Arbeta och Äckor som af Herrskapet och å dess wägnar utaf detta Hemman erfordras, måste Åboen wid första påfordran utan motsägelse Willigt, Troligt och Förswarligt förträta, och när han budas till arbete bittida om Morgonen antingen sjelf tillstädeskomma, eller i sitt ställe skaffa så dugeligt och påliteligt Folk, som Arbetet tillbörligen uträtta kan." I andra kontrakt finns formuleringar som "Endast wälkändt och frejdadt folk, får till arbetets utgörande begagnas."
- 26 *Hushållningsjournal*. December 1781, Andre Artikeln. "Om Arrenden, Landtegendomar och Kronoutlagor.....tjenande till svar på anmärkningarne som inflytit i mars månads Hushållningsjournal 1781." S. 176. Den intressanta och polemiska texten i denna del lyder: "Författaren till anmärkningarne säger ibland annat, at, när han undantager några få förmögna egendoms- och Säteri-egare, till ett allt för obetydligt antal, har resten inga andra hufwudsakeliga föremål för sin hushållning, än at genom sina Bönders utarmande söka bringa sina egendomar till högsta afkastning: at, genom inwicklade och Tyranska Contracter, suga musten ur den enfaldige Bonden, som präjas intil bara benen, bebor hemman, där uselheten ligger för allas ögon: att desse uslingar, med en trälacktig förställningsgåwa, således icke göra stort, utan hafwa för axiome, at den som arbetar sig till döds på herrgården, har gjort sig owärdig Kyrkogård; med flera lika bestraffande utlåtelse. Men författaren är mer än illa underrättad, enär han kan vara okunnig om, at de måste af Possessionati hafwa Herrgårdens åker, äng och gärdesgårdar med mera, styckevis fördelt på arbetshemmanen, efter deras storlek, och att följackteligen ingen lättja finner rum, då hwar och en är angelägen om, at sluta det honom åligger, då han sedan är fri. Tillsynen inskränker sig hufwudsakeligast därstädes til, at hwad göras bör, blir rätt och wäl gjort."
- 27 McCloskey, Donald: "The Economics of Enclosure: A Market Analysis". Parker & Jones, eds: *European Peasants and Their Markets*. Princeton 1975, s. 123–160. McCloskey, Donald: "The Persistence of English Common Fields". Parker & Jones, eds: *European Peasants and Their Markets*. Princeton 1975, s. 73–119. Fenoaltea, Stefano: "Risk, Transaction Costs and the Organization of Medieval Agriculture". *Explorations in Economic History*, 13 (2). 1976, s. 129–151. McCloskey, Donald: "Fenoaltea on Open Fields: A Comment". *Explorations in Economic History*, 14 (4). 1977, s. 402–404. Fenoaltea, Stefano: "Fenoaltea on Open Fields: A Reply to McCloskey". *Explorations in Economic History*, 14 (4). 1977, s. 405–410.